

מזרח שומרון במקורות היהודיים

ראשי-פרקים

- א. הקדמה
- ב. תקופת המקרא
- ג. תקופת הבית השני
- ד. סיכום

*

א. הקדמה¹

רקע גיאוגרפי

מזרח השומרון הוא תבל ארץ הנמצא בשיפולים המזרחיים של הר שומרון בין נחל פרת (ואדי קלט) בדרום לבין הגלבוע בצפון. גבולו המזרחי הוא בקעת הירדן, והמערבי הוא בגבול שבין אזור המזרע לאזור המרעה - קו דרך אלון והוא חלק מהמדבר המזרחי.²

אזור זה הוא שחון, וכמות המשקעים בו הולכת ופוחתת מ-250 מ"מ במערב ועד ל-100 מ"מ במזרח. הטמפרטורה, שאף היא מהמשפיעים על החיים בחבל ארץ זה, עולה עם ההתקדמות מזרחה ממוצע שנתי של 21° באזור דרך אלון ועד 25° בבקעה. האדמה שבאזור המערבי טובה לחקלאות, ומעובדת עיבוד אינטנסיבי. באזור המזרחי האדמה היא קירטונית וקשה מאוד לעיבוד חקלאי.

אלו הם חלק מהגורמים שהשפיעו על תפוצת היישוב במזרח השומרון, כפי שננסה להאירה באמצעות המקורות היהודיים.

כללית צריך לומר, שיישובי הקבע במזרח השומרון הם מועטים ביותר ומתרכזים בעיקר סביב למעיינות הקבע המועטים הנמצאים בפיזור רב במזרח השומרון. ניתן לראות מעין חיבור של יישוב סביב למעיינות וככל שמתרחקים

1 תודתי לפרופ' עמוס קלונר שעבר על החומר והסב את תשומת לבי לעניינים שונים ולידידי יצחק ספיר שעבר על הדברים והוסיף רעיונות שונים. הנושאים הנסקרים כאן באים כדי לתת תמונה כללית של האזור בתקופות הנידונות, אך אין כוונה להציג את כל הספרות הדנה בכל נושא. סקירה מעין זו תיעשה בע"ה בעתיד.

2 המדבר המזרחי הוא מונח גיאוגרפי שכולל בתוכו את מדבר שומרון ומדבר יהודה. ברשימה זו נתייחס רק לאזור הצפוני של המדבר המזרחי הנקרא בשם: 'מזרח שומרון'. מבחינה גיאוגרפית יש לה מייחדים משלה.

מהמעייין מתמעטים היישובים. וראה מפה מצורפת.³ כתוצאה מדלילות היישוב וחשיבות האזורים בהר מחוד ובבקעה מאידך, הופך חבל ארץ זה להיות ארץ מעבר בו מתרחשים אירועים שונים, שנסקור כאן. מן הראוי לציין, שאזור זה נקרא בשמות שונים המובאים במקורות, וכולם מדברים על אופי המקום: 'ערבה', 'מדבר', 'שברים'.⁴

ב. תקופת המקרא

1. תקופת האבות

אברהם ולוט נפרדו איש מעל אחיו. הפרידה התרחשה באזור שבין בית אל ובין העי. לוט ירד לבקעה והתיישב בערי הכיכר עד סדום.⁵ גם יעקב העושה דרכו לארץ ירד מהגלעד לבקעה ועלה לכיוון שכם. בדרכו חצה את המדבר. איננו יודעים באיזו דרך בחר, אך ברור שהוא עלה מעמק סוכות בדרך לשכם: "ויעקב נסע סוכותה ויבן לו בית... ויבא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ כנען".⁶

2. תקופת ההתנחלות והשופטים

לאחר כיבוש יריחו עלו יהושע וצבאו לאזור העי. יהושע שלח מרגלים שהתרשמו כי די בכוח קטן. "אל תיגע שמה את כל העם כי מעט המה" (יהושע

3 ראה: יוסי שפנייר, 'יחסי נוודים ויושבי קבע במזרח השומרון בעבר וזכיום', זאב ח' ארליך ויעקב אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי תשנ"ג, קדומים - אריאל תשנ"ד, עמ' 379-387.

4 המונחים במדבר וערבה הם נרחבים ואינם מייחדים דווקא את אזור זה, אולם המונח 'שברים' (יהושע ז, ה) הוא ייחודי ומאפיין את האזור המזרחי של מדבר שומרון שבו הנוף הטופוגרפי הוא תלול ביותר ויוצר מעין שברים בהר [בפי הגיאוגרפים כיום ייקרא נוף כזה בשם מַצְלָעוֹת] באזור שבו יש נחיתת שכבות הסלע מאזור ההר לבקעת הירדן.

5 יתכן שדרך זו היא הדרך היורדת מדיר דיבואן ואזור העי ומגיעה בסופו של דבר לאזור דוק (דרך זו מכונה טריק אבו ג'ורג'), או במקבילה לה בדרך טריק אבו הינדי. על פי חפירות שנערכו במיצד שילחה, דרך זו הייתה קיימת בתקופה הישראלית. על כך ראה בהרחבה: עמי מזר, דוד עמית, צבי אילן, 'דרך הגבול שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה', ארץ ישראל י"ד (ספר אברהם יעקב בראוור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 236-250.

6 בראשית לג, יז-יח. לפי רש"י הגיע יעקב לשכם שלם בממונו, בגופו ובתורתו. רשבי"ם פירש - אל עיר ששמה שלם. כנראה הכפר סלם, מזרחית לשכם, אליו עולה דרך מהבקעה.

ז, ג). צבא ישראל ניגף. לאחר שהוסברה סיבת הכישלון בלקיחת שלל על-ידי עכן, לכד יהושע עולה את העי, והכה באנשיה: "עד לבלתי השאיר לו שריד ופליט"⁷. מערכות העי התרחשו בדרום ספר מדבר שומרון: "ויהי כראות מלך העי וימהרו וישכימו ויצאו אנשי העיר לקראת ישראל למלחמה... לפני הערבה..."⁸. יהושע עורך מסע נוסף באזור בשעה שהוא בא לעזור ליושבי גבעון כנגד ברית המלכים שיצאה להילחם עמם: "ויעל יהושע מן הגלגל... ויבוא עליהם יהושע פתאום כל הלילה עלה מן הגלגל" (יהושע י, ז-ט).

לאחר כיבוש הארץ חילק יהושע את הארץ לשבטים. הגבול בין בנימין לאפרים עבר במזרחו במדבר: "ויהי להם הגבול לפאת צפונה מן הירדן ועלה הגבול אל כתף יריחו מצפון ועלה בהר ימה והיו תוצאותיו מדברה בית און" (יהושע יח, ב). בתיאור הגבול הצפוני מוזכר שקו זה עולה מאזור כתף יריחו - רכס הקרנטל השולט על מבואות יריחו, ומכאן עובר הגבול במדבר בית און לכיוון בית אל. כיוון שבדרך זו אין יישובים ואין נקודות ציון בולטות, לא מוזכרים עצמים בולטים בדרך⁹.

באזור זה עבר אהוד בן גרא איש בנימין בדרכו להרוג את עגלון מלך מואב. לאחר הריגתו הוא כבש את מעברות הירדן. מן הכתוב עולה שהוא ירד מהר אפרים לכיוון מעברות הירדן, ואין ספק שהשתמש באחת הדרכים העולות במדבר (שופטים ג, יב-כח).

7 יהושע ת, כא. על שיטה אפשרית לניתוח קרב זה ראה: אברהם מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 69-80.

8 הערבה היא כינוי לבקעת הירדן ואזור יריחו, ראה: יהושע יח, יח; מלכים ב כה, ד; ירמיהו לט, ד-ה, ועוד. במובאות אלו ניתן לראות את קשר הערבה עם ים המלח ובקעת הירדן. הסיפור של כיבוש העי מובא בפרקים ז-ח בספר יהושע. זיהוי בית אל הוא ודאי, אולם באשר לזיהוי העי רבו החולקים. עיין בספרו של ישראל פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1986, עמ' 63-67. [להלן: פינקלשטיין - הארכיאולוגיה]. וכן יצחק מגן וישראל פינקלשטיין (עורכים) סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 85 [להלן: מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי]. יואל בן נון רוצה לזהות את עי בחורבת מרגימה בסמוך לעין סמיה, ראה: יואל בן נון יבא על עית' פתרון חדש לזיהוי העי, זאב ח' ארליך ועקב אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס השני תשנ"ב, קדומים - אריאל 1993, עמ' 43-64.

זיהוי נוסף לעי הציע לאחרונה שמעון ריקלין, 'הצעה חדשה לזיהוי העי בסמוך למעלה מכמשי, יעקב אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס החמישי תשנ"ה, קדומים - אריאל 1996, עמ' 27-32.

9 באזורים מיושבים בצפיפות יש פירוט רב של נקודות הקובעות במדויק את אזור הגבול. לשם השוואה עיין הגבול הדרומי של בנימין באזור ירושלים והפירוט הרב של האתרים שם, ועיין יהושע טו, ח-ט. לעניין הגבול ראה בהרחבה י' אליצור, גבולות נחלת אפרים, עפרה תשל"ח.

אחר מעשה פילגש בגבעה (שופטים יט, כ) נסו אנשי בנימין למדבר: "ויפנו וינוסו המדברה אל סלע הרימון..."¹⁰ שם ישבו ארבע חודשים. הבורחים פנו כנראה לאזורים המצוקיים של נחל מכוד ונחל וואחיתה, במצוקיהם יש מערות למסתור (ששימשו גם בתקופות מאוחרות יותר) וגם מעט מקורות מים.¹¹

3. תקופת המלוכה

על שמואל הנביא מסופר: "והלך מידי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל, את כל המקומות האלה" (שמואל א ז, טז). האתרים בית אל והמצפה מוכרים. המצפה מזוהה בתל אנצבה במבואות הדרומיים של אל-בירה.¹² בית-אל מזוהה בכפר ביתין בין רמאללה ועפרה. שני היישובים נמצאים על קו פרשת המים או סמוך לו.¹³

במקרא ישנם כמה יישובים הנקראים 'גלגל' = באזור שכס, באזור יריחו ועוד.¹⁴ על פי הקשר לכתוב מסתבר שגלגל זו צריכה להיות באזור יותר קרוב לגב ההר, בה נמצא שמואל ושם הוא גם מנבא. יתכן ויש לזהות את גלגל באתר הנמצא במזרח שומרון, לאחרונה נחפר אתר חורבת א-דוורא מזרחית למכמש, בו נעשה ניסיון לזהות אתר זה. אין ביטחון כלל שאמנם כך הם הדברים, כפי שמביא בסיכום פרופ' ישראל פינקלשטיין, אולם אפילו לא נקבל זיהוי זה של חורבת א-דוורא עם גלגל, היה זה ניסיון פריצה חדש לחפש את הגלגל באזור זה במדבר או ספר מזרח שומרון, שבו שהה שמואל בראשית תקופת המלוכה.¹⁵

10 שופטים כ, מז. סלע הרימון מזוהה באזור הכפר רמון הנמצא כשלושה קילומטרים מזרחית ליישוב עפרה. היישוב מוזכר בספר האונומסטיקון. עיין באנציקלופדיה המקראית, ערך סלע הרימון. סביב לאתר נלקטו חרסים מתקופת הברזל I כך שזיהוי רמון עם סלע הרימון אפשרי, מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי, עמ' 89.

11 בסקר שערכו צוות מלח"ם במערות שבנחל מכוד נמצאו מערות בהן יש מים. לא מן הנמנע שגם באותה תקופה היו מים באותו אזור ובהם השתמשו הנמלטים בתקופת השופטים. ראה עמוס פרומקין, 'סקר מערות בנחל מכוד עליון', נקרות צורים 14 (תשמ"ח), עמ' 68-88 ובעיקר עמ' 83-85 בעניין מערת הנביעה.

12 לאחרונה נערכו חפירות מקיפות סביב האתר קבר שמואל [= נבי סמואל] ונמצא גם בממצאים מתקופת הבית הראשון, בעקבות כך מציעים החופרים לזהות במקום את המצפה, וראה: יצחק מגן ומיכאל דדון, קבר שמואל הנביא, גבריאל ברקאי, ואל שילר (עורכים), מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ, אריאל 105-106 (תשנ"ה), עמ' 27.

13 לסיכום המחקר ראה פינקלשטיין - הארכיאולוגיה, עמ' 56-59, 67 ושם ביבליוגרפיה נוספת.

14 לזיהוי גלגל לא ניכנס במסגרת מצומצמת זו. אהרוני מתלבט בזיהוי האתר והוא מציע את חרבת אל מפג'ר. אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, עמ' 331.

15 מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי, עמ' 196-197. ושם ביבליוגרפיה.

אירוע נוסף בתקופה זו במזרח שומרון גם הוא קשור במרדף מלחמתי = הקרב בין נערי שאול בהנהגת אבנר בן נר, ונערי דוד בהנהגת יואב בן צרויה, על הבריכה בגבעון. סופו של קרב זה במרדף לכיוון מזרח שומרון, שם כנראה הושגה "הפסקת אש" זמנית בין הכוחות. גם במקור זה לא ניתן לומר בהגדרה מדויקת היכן זה היה, כיוון שהאתרים המוזכרים אינם מזוהים, אולם ברור שהבריחה מגבעון נעשתה מזרחה לאזור הבלתי מיושב והצחיח.¹⁶

נוסע נוסף שירד מההר לכיוון הבקעה הוא שמעי בן גרא איש בנימין, שהלך מבחורים אל דוד המלך הנמצא בבקעה בסמוך לירדן.

אליהו הנביא גם הוא משוטט כאן באזור 'בנחל כרית' (מלכים א יז, ג, ה).¹⁷ אליהו ואלישע ירדו מאזור בית-אל לכיוון הבקעה ויריחו (מל"ב ב). אין המקרא מתאר את התוואי המדויק בו הלכו, אבל בלי ספק עברו באתר מן המעלות הקדומים המקשרים את ההר אל הבקעה. יתכן ועברו בדרך הנקראת טאריק אבו גיורג' או בדרך הדרומית לו, טאריק אבו הינדי המובילה גם היא ליריחו ובה נמצאו ממצאים מן התקופה בה אנו עוסקים.¹⁸ אלישע, לאחר עלות אליהו לשמים ולאחר ריפוי המים לתושבי יריחו, עלה חזרה לגב ההר, לכיוון בית אל, כנראה באותה הדרך בה ירד לכיוון הבקעה, ושם בדרך חזרה קורה לו מפגש מעניין עם נערים המקלסים אותו ובעקבות כך יוצאים דובים והורגים בהם. מעניין לציין את הקשר עם הכפר הגדול המזרחי דג'ר דבון המזכיר אולי בצורה מסויימת את השם המקראי ואת סיפור הדובים [דיבון = הדובים].¹⁹

מסעותיהם אלה של אליהו ואלישע מבהירים שוב שאזור זה של מזרח שומרון מהווה דרך מעבר בין ההר לבקעה לאלו שרצו להגיע לבקעת יריחו או לירדן, ולא רצו להשתמש בדרכים הדרומיות יותר באזור נחל פרת.

בסוף תקופת בית ראשון מתואר מסע של סנחריב מלך אשור העושה דרכו לירושלים באותו אזור שבו אנחנו דנים. תיאור זה מרחיב לגבי תוואי הנסיעה

16. לעניין זה של הבריחה מזרחה ובכלל היכן הייתה גבעון זו והצעות לגבי אחרות, ראה הערתו של יואל אליצור, 'הצעת זיהוי חדשה לעיר הישראלית בעין סמיה', זאב חי ארליך ועקב אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי תשנ"ג, קדומים - אריאל תשנ"ד, עמ' 28-17.

17. יש המזהים את נחל כרית בנחל פרת (קלט), ואחרים מזהים אותו בנחל תרצה (פרעה).

18. ראה לעיל הערה 2.

19. בכפר דיר דבון וסביבתו הקרובה אין ממצאים ארכיאולוגיים המתאימים לתקופה. מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי, עמ' 183-184. אולם ההקשר הלשוני והגיאוגרפי מעניין.

מזרחית לקו פרשת המים באזור המדברי של שומרון.²⁰ ערב חורבן בית ראשון הרבה להסתובב ולנבא באזור, איש ספר המדבר, ירמיהו הנביא. הנביא שישב בענתות ומגבולותיו ניתן לראות יפה השפעה של המדבר וסביבתו.²¹

ג. תקופת הבית השני

תקופת הבית השני עשירה במקורות יהודיים וממצא ארכיאולוגי בארץ בכלל. באזור מזרח השומרון הממצאים הם דלים יותר.²² בתקופת הבית השני כמו גם בתקופה הקודמת, אין התייחסות ישירה לאזור זה, אולם מתוך לימוד המקורות והתייחסות לשטח נוכל לראות את 'המסתובבים' והחיים באזור. מזרח שומרון מהווה אזור מעבר וסיוע בהעברת הידיעה של קידוש החודש, בין הר המשחה והסרטבא, כפי שמובא במשנה ראש השנה ב,ד: "ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא, ומסרטבא לגרפינא...". הרבה דנו בנושא מעניין זה של העברת המידע על קידוש החודש, והפצתו בין יהודי הגולה. מניסוי שנעשה התברר שאין קשר-עין בין הר המשחה לסרטבא, וככל הנראה להעברת הידיעות השתמשו בתחנות ביניים. עניין זה בא כנראה לידי ביטוי במקורות עצמם.²³ בסיוורים שערכנו בשטח נראה לנו לפחות אתר אחד שניתן להציע אותו כתחנת ביניים בין הר המשחה לסרטבא, ואשר ממנו ניתן לראות את שתי הנקודות בלי קושי. זהו הר גבוה הנמצא בסמוך ליישוב כרכב השחר ונקרא קובת א-נגימה, המתנשא לגובה 724 מ', ונמצא בערך

20 לגבי המסע יש הטוענים שלא אירע במציאות [אייר הופמן, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ישעיהו, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 66-67]. לענייננו אין זה חשוב, ההתייחסות היא למזרח שומרון וידיעת האתרים היא ברורה ומראה בקיאות רבה בהכרת האזור ודרכיה. בכל מקרה דרך חשובה המתאימה יפה לאירועי התקופה זיהה יואל אליצור ומנסה גת לתת תמונה ריאליסטית לתיאור המסע בישיעהו י, על דרך וסקירת ספרות מסכמת ראה: יואל אליצור, 'דרך אלכסוניית מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא', זאב ח' ארליך ויעקב אשל (עורכים) מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני תשנ"ב, קדומים - אריאל 1993, עמ' 111-124.

21 על הנביא ירמיהו בסביבות דרום-מזרח השומרון לא נרחיב ברשימה זו, רק נציין שהמתעניין יוכל להרחיב בכך בספרו של נגה ראובני, מדבר ורועה במורשת ישראל, נאות קדומים תשנ"א. הממצאים החשובים מנחל דליה מעידים על קבוצת נמלטים משומרון למזרח השומרון כדי להימלט מידי של אלכסנדר מוקדון הכובש. ממצאים מנחל מכמש מעידים על קבוצות של נמלטים בירושלים בתקופה החשמונאית וערב החורבן. על כך מעט בהמשך סקירתנו.

23 ראה מאמרו של יי רוזנסון, 'כיצד השיאו משואות ראש החודש בימי בית שני בין ירושלים לסרטבא?', קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 175-179 ושם ביבליוגרפיה נוספת. כמו כן: מאמרו של הניל, 'משואות ראש חודש בימי בית שני: עיון במקורות ובהלכה', משה רוזנפלד (מלקט), קרן סרטבא ומדבר שומרון, החברה להגנת הטבע, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 70-80. וכן מאמרו של הניל, 'בראשונה היו משיאין משואות בראשי חודשים', תחומין ד' (תשמ"ג), עמ' 488-500.

במחצית הדרך בין ירושלים לסרטבא. כיוון שהאזור הוא מזרח השומרון, והשאת המשואות היתה כרוכה בפעילות רבה של אנשים (ראה מאמריו הנ"ל של רוזנסון), הרי שעלינו ללמוד מכאן על חשיבותו של האזור.²⁴

במרד החשמונאי ביוונים יש סימנים לכך שהחשמונאים השתמשו באזור כמקום מפלט.²⁵ מזרח השומרון שימש ארץ מעבר לחשמונאים שהקימו את ארמונם ואת תוותיהם החקלאיות ביריחו. כאשר הללו רצו לעלות משם לירושלים יכלו להשתמש בדרך הראשית המקבילה לנחל פרת, אולם כנראה השתמשו גם בדרכים המשניות העולות לכיוון הר בנימין בואך גופנא. כיוון שבאזור זה היה ריכוז גדול של משפחות כהונה, שודאי היה להם קשר עם המשפחות ביריחו, יש להניח שהם עלו לכיוון זה דרך המדבר של שומרון.²⁶

חבל ארץ זה לקח חלק גם במאבקים בין האימפריה הרומית ליהודה במלחמת החורבן. אנו מכירים כיום בצורה ברורה את נושא מבצרי המדבר מתקופת הבית השני. שרשרת מבצרים זו בחלקה הצפוני היתה במזרח שומרון.²⁷ גם כאן, כפי שהדברים נראים, המבצרים נמצאים במדבר, לא באזור מיושב, לשם מתנקזים המורדים או הכובשים, כיוון ששוליו המזרחיים של המדבר שולטים על הדרך הראשית. בבקעה יש למבצרים אלה חשיבות מרובה.

24 לאחרונה נבדקו תחנות ביניים נוספות אפשריות ברצף התחנות בין הר המשחה לסרטבא, ועיין: משה רוזנפלד ויוסי שפנייר, 'תחנות הביניים בקו השאת המשואות שבין הר המשחה לסרטבא', ושם סיכום הדברים וביבליוגרפיה על אתר ג' (בדפוס).

25 יהושע שוורץ ויוסי שפנייר, 'מדבר שומרון כמקלט למורדים חשמונאים', קתדרה לט (תשנ"ג), עמ' 20-3. Schwartz, J., Spanier, J., 'On Muthathias and the Desert of Samaria, Revue Biblique, 98 (1991), pp. 252-271.

26 על משפחות הכהונה ביריחו ראה: Schwartz, J., 'On Priests and Jericho in the Second Temple Period', *Jewish Quarterly Review*, 79 (1988), pp. 23-48. במזרח שומרון בתקופה זו אנו שומעים בספרי מקבים. בקהידס העובר במדבר נזכר בספר מקבים א ט, ב, וכן יונתן השופט את העם בחבל ארץ זה נזכר באותו פרק פסוק עג: "... וישב יונתן במכמש ויחל יונתן לשפוט את העם...". עדויות ארכיאולוגיות לכך מצא פטריק במצוקי נחל מכמש: יוסף פטריק, בני ארובס, איל נאור 'מערות מסתור של יהודים במצוקי נחל מכמסי' קדמוניות 73-74 (תשמ"ו), עמ' 45-50. על החפירות הרבות ביריחו אנחנו לא יכולים להרחיב במסגרת זו והמעוניינים להרחיב בנושא שיעיין בשטרן אפרים (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1992, ערך: יריחו.

27 על מבצרים אלה, זיהויים ומקורות עליהם ראה במאמרו המקיף של יורם צפרי, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות 30-31 (תשל"ה), עמ' 41-53. מאז פורסם מחקר זה נערכו עבודות רבות ומקיפות בנושא המבצרים ומערכות המצוד סביבם, בעיקר על ידי זאב משל, וראה לאחרונה: זאב משל, 'החשמונאים ומבצרי מדבר יהודה', דוד עמית וחנן אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 239-250.

על בנייתם, תיפקודם ונפילתם של המבצרים אנו שומעים בעיקר מדבריו של יוסף בן מתתיהו, שעיקר עניינו כנראה בחשיבות הצבאית של האזור.²⁸ גם בשלהי תקופת הבית השני, בימי מרד החורבן, ובימי מרד בר כוכבא, היו נמלטים לאזור. זאת על פי ממצאים במערות מסתור שחלקם פורסם וחלקם עדיין לא נחקר כראוי,²⁹ יתכן וחקר המקורות בעתיד יגלה גם איזכורים של אלו אשר נמלטו והסתתרו במזרח שומרון. דוגמא לכך ניתן אולי ללמוד מן הנאמר בירושלמי אודות הכינוס הראשון של חכמים לעיבור השנה לאחר המרד:

"רבי יונה בשם רבי חייה בר בא: מעשה שנכנסו שבעה זקנים לעבר את השנה בצקעת רימון. ומי היו? רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון, רבי נחמיה ורבי ליעזר בן יעקב ורבי יוחנן הסנדלר..."³⁰

אם נקבל את דעת החוקרים הסוברים שמדובר באזור הכפר רמון שבמזרח השומרון, הרי נקבל שוב ריכוז יהודי שבא לנסות להחזיר עטרה ליושנה. והיכן הוא עושה זאת? בסמוך למדבר בו אנו עוסקים = אזור לא מיושב ובכל זאת משמש לריכוז והתכנסות של חכמים, כנראה בגלל סמיכותו לירושלים.

4. סיכום

סקרנו בזאת חבל ארץ שאין בו יישובי קבע גדולים רבים, והוא משמש בעיקר כאזור מעבר ומרעה, במסעי מלחמה ובימי שלום, בין אזור ההר לבין אזור הבקעה ויריחו. אזור זה שימש כמקום מעבר ומפלט בתקופות קדומות,

28 יש הרואים במבצרי המדבר לא מבצרי צבא אלא בתי אוצר וחשיבותם כלכלית ולא צבאית, עפרה גורי רימון, 'בתי אוצר ומרכזי מינחל - ייעודם העיקרי של מבצרי המדבר', קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 7-16.

29 על ממצאים בר כוכבאיים במזרח שומרון עיין: חגן אשל, 'מערת מפלט בר כוכבאית בוואדי מכוך עליון, נקרות צורים 14 (תשמ"ח)', עמ' 55-67. על ממצאים של מורדים במרד החורבן בחל פרת ראה: יוסף פטריק, 'מחנה המערות של שמעון בר גיורא בערוץ נחל הנקרא פרתאי, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות II (1985)', עמ' 21-26. סיכום מעודכן בנושא מערות המפלט באזור עם ביבליוגרפיה רחבה, ראה: יוסי שפנייר, 'המדבר המזרחי של ארץ ישראל - מקום מפלט בתקופות ההלניסטית והרומית', יעקב אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי תשנ"ו, קדומים - אריאל תשנ"ז (בדפוס).

30 ירושלמי, חגיגה ג א ע"ח ע"ד. נסיון הזיהוי של בקעת רימון עם אזור הכפר רמון של היום נעשה לראשונה על ידי פרס, 'בקעת רימון או בית רימון ונהר קיפרוס', ישעיהו פרס (עורך), מחקרים בדיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים תשכ"א, עמ' 193-198, ועל ידי ספראי, ובעקבותיה הלכו גם שוורץ וחוקרים נוספים. סיכום ומראי מקום ניתן לראות אצל יהושע שוורץ, היישוב היהודי ביהודה, מלאחר מלחמת בר כוכבא ועד לכיבוש הערבי, מאגנס, ירושלים תשמ"ו, עמ' 46 והערה 24.

